

УСНА ІСТОРІЯ

Оксана КІСЬ

УСНА ЖІНОЧА ІСТОРІЯ ЯК ФЕМІНІСТСЬКИЙ ПРОЕКТ: ЗАХІДНІ ТЕОРІЇ, ПОСТРАДІАНСЬКІ КОНТЕКСТИ, УКРАЇНСЬКІ ПРАКТИКИ

Oksana Kis

WOMEN'S ORAL HISTORY: WESTERN
THEORIES, POST-SOVIET CONTEXTS,
UKRAINIAN PRACTICES

This article provides a critical overview the key methodological debates on goals and peculiarities of using oral history for feminist studies in Western Europe and North America since the 1970s up to the present day. Main trends in women's oral history as a new research field in the post-socialist countries are discussed as well. The author also pays special attention to developments of women's oral history in Ukraine.

Keywords: women's oral history, feminist studies, women's history, Ukraine.

© О. КІСЬ, 2015

Споконвіків жінки розказували свої історії, розказували їх одна одній та своїм дітям. Вони говорили про те, що вважали важливим, що потребувало обговорення, вони говорили про жіноче. Жінки говорили багато і охоче, от лише жіночий голос навряд чи можна було почути у тих місцях, де творилася Історія. Жіноча розмова точилася там, де суспільство визначило місце жінки, вона була частиною жіночого повсякдення, а що йшлося у ній про такі ж буденні речі, то ці розповіді не вважали вартими записування. Окрім рідкісних винятків жінки як соціальна група залишалися німими в Історії. Лише з піднесенням феміністського руху було порушене питання про те, щоб повернути жінкам їхній голос і дати змогу самим розповісти про своє життя. Усна історія — інтерв'ювання людей задля документування їх особистих та історичних спогадів — стала найкращим інструментом для масового записування історій звичайних жінок. Проте тривалий час усна історія розвивалася в такому руслі, яке практично унеможливило доступ до жіночого історичного досвіду. Первісно у 1930—1950-х рр. пріоритетом великих усноїсторичних проектів було інтерв'ювання відомих діячів, тобто — чоловіків, представників еліт (насамперед, політиків) про їхні особисті спогади того, що діялося за лаштунками значних політичних подій. Формування феміністських студій в історичних науках на тлі загальної антропологізації та демократизації історичного знання дало змогу включити жінок як соціальну групу у фокус наукових зацікавлень істориків.

У статті буде представлено формування усної історії в контексті феміністських історичних студій Заходу, окреслено основні методологічні дискусії, охарактеризовано становлення і тенденції розвитку усної жіночої історії у постсоціалістичних країнах та проаналізовано ключові проекти з усної жіночої історії в Україні.

Початки усної жіночої історії: особливості документування жіночих спогадів

Однією з перших дослідниць, які почали розробляти та застосовувати методіку усної історії для власне феміністських проектів, була Шерна Глюк (Sherna Gluck): обурена невидимістю жінок в американській історії, вона ще від 1972 р. систематично працювала над формуванням нового напрямку усноїсторичних досліджень¹. Учену, яка свого часу

¹ За допомогою усної історії дослідниця вивчала суфразитський рух у США та жіночий досвід праці в авіа-

очолювала Програму з усної історії в Університеті Штату Каліфорнія, цілком заслужено вважають засновницею усної жіночої історії як феміністської методології завдяки її основоположній статті «*Що особливого у жінках? Жіноча усна історія*» (1977) [68]. Цей текст, який згодом безліч разів передруковували та перекладали по всьому світу, став першим систематичним викладом особливостей суто жіночого інтерв'ю, фактично, — першою методичкою для практики усної жіночої історії.

У статті Ш. Глюк наголосила кілька аспектів усно-історичного інтерв'ю, які згодом стали центральними темами наукових дискусій щодо феміністської (усної) історії та усної історії загалом. Авторка звернула особливу увагу на процес інтеракції між дослідницею та оповідачкою у процесі творення спогаду, підкреслила нерівноправне становищі співрозмовниць по відношенню до подальшої долі створеного під час інтерв'ю джерела. Дослідниця докладно зупинилась на психологічних та етичних моментах процесу інтерв'ювання, наголошуючи на необхідності чутливості та гнучкості інтерв'юєрки до соціальних характеристик і навичок, особистості оповідачки (вікових, соціальних, освітніх тощо) та потреби пристосовуватись до них задля продукування якісного історичного документу. Ш. Глюк однією з перших підняла питання культурних відмінностей між інтерв'юєром та оповідачем (проблема *свого/чужого*): «У процесі добору жінок для інтерв'ю постає питання культурних відмінностей — гендерних, расових, класових та навіть регіональних (...). Культурна подібність може суттєво сприяти довірі і відкритості [оповідачки], тоді як відмінність посилює культурну і соціальну дистанцію» [65, р. 221].

Дослідниця неодноразово вказує на труднощі інтерв'ювання і спротив з боку звичайних жінок, які не вважають своє життя значущим і вартим дослідження, та не мають досвіду саморефлексії та вербалізації специфічно-жіночого досвіду. Як і більшість істориків-феміністок того часу, Ш. Глюк зосереджувалася насамперед на пошуку спільного і наскрізного у жіночому досвіді, вбачаючи свою місію у відновленні історичної справедливості і тягlosti між жінками минулого і сьогодення. «Не має значення, яких жінок ми обираємо для інтерв'ю, неза-

дійній промисловості США під час Другої світової війни [66; 67].

лежно від того, наскільки типовим чи нетиповим є їхній життєвий досвід, існують певні спільні риси, які поєднують усіх жінок (...). З нашими прагматерями ми творимо новий тип жіночої історії, новий тип жіночої літератури. Це завдання ми маємо виконувати з усвідомленням того, що ми не лише творимо нові джерела, але також утверджуємо життя жінок, які йшли попереду нас та вибудовуємо безпосередні зв'язки з нашим власним минулим» [65, р. 217, 229].

Згадана стаття увійшла до першого академічного збірника праць з усної жіночої історії — тематичного числа журналу «*Frontiers: A Journal of Women's Studies*», що побачив світ у 1977 р. і став поворотною подією у формуванні цілого дослідницького напрямку. Співавторки того видання були переконані, що усна жіноча історія є засадничо феміністським проектом, оскільки відповідає (актуальному на той час) принципу феміністських досліджень: «жінки вивчають жінок, задля жінок» [69, р. 2]. Згаданий збірник, фактично, став підручником з усної жіночої історії для кількох поколінь дослідниць. Наступне тематичне число того ж журналу (1983) стало логічним продовженням першого видання, у ньому були представлені напрацювання дослідниць, які скористалися настановами Ш. Глюк та її колег у своїх дослідницьких проектах та змогли на практиці випробувати їхню дієвість.

Особливий ентузіазм істориків-феміністок з приводу застосування усної історії пояснюється тим, що традиційні джерела були вкрай бідними на інформацію про життя жінок, діяльність яких архівні документи та їхні автори найчастіше недооцінювали, представляли однобоко або ігнорували. Натомість усна історія була інструментом (здавалося б) безпосереднього пізнання різних сторін жіночого повсякдення і таким чином давала спосіб інтегрувати жіночий досвід в історичні дослідження. Жіночі спогади відкривали перспективу поставити під сумнів і підважити усталені андроцентричні уявлення про соціально, економічно і політично важливі сторони життя — уявлення, через які життя жінок так довго залишалося невидимим для істориків. Фактично, перші дослідниці у ділянці усної жіночої історії були так чи інакше пов'язані з феміністським активізмом того часу, і їхня прихильність до цього методу значною мірою обумовлена прагненням виправити істо-

ричну несправедливість щодо жінок, показати і заповнити прогалини в історичному знанні, кинути виклик здавалося б непорушним істинам про місце жінок і у суспільстві, і в історії. З притаманною їй увагою до дискримінованих соціальних груп та відмовою слідувати панівним історичним нарративам, усна історія видавалася ідеальним інструментом для феміністських студій. Як слушно зауважила Селма Лейдесдорф (Selma Leydesdorff), обидва напрями — усна історія і феміністські студії — прагнули легітимізувати особистий досвід як значущий елемент історичних досліджень, і на цьому будувалося їхнє партнерство і взаємопідтримка.

Феміністські завдання усної жіночої історії

У писанні власної жіночої історії, що мала б стати засобом не лише для відновлення історичної справедливості, але й зняття у боротьбі за права жінок, вбачали свою місію історики-феміністки. Пояснюючи сутність феміністських студій з жіночої історії, Марія Майс (Maria Mies) наголошувала: «Для жінок систематичне документування їхніх життєвих історій має такий ефект, що їхні суб'єктивні біографії набувають об'єктивного характеру. Вони більше не є у полоні власних минулих і сучасних страждань та помилок, а можуть — якщо захочуть — винести уроки з власного минулого заради майбутнього (...). Лише коли жінки можуть використати їх власну задокументовану, проаналізовану, осмислену і опубліковану історію як зброю у боротьбі за себе і за усіх жінок — лише тоді вони стануть суб'єктами своєї власної історії» [87, р. 21—22].

Окреслюючи ознаки, які характеризують феміністську дослідницьку методологію, Сандра Гардінг (Sandra Harding) визначила три такі ключові риси: (1) фокус на власне жіночому досвіді, (2) прагнення і націленість на виробництво знання для жінок, і (3) постійна саморефлексивність у процесі дослідження [73, р. 9]. Уточнюючи характеристики суто феміністського дослідження у своїй програмній статті «Що такого феміністського в усній жіночій історії?» (1990) Сюзан Гейгер (Susan Geiger) чітко розмежовує і пояснює два поняття, наголошуючи: не кожна усна жіноча історія є питомо феміністською, як і не кожна дослідниця в цій ділянці є апріорі феміністкою. Більше того, розказування жінками власних історій чи записування усних історій жі-

нок не слід автоматично вважати феміністським актом. Усна історія, вважає вчена, може стати феміністською методологією лише тоді, коли її застосування відповідає бодай одному з принципів і завдань феміністських студій, серед яких Гейгер виокремлює такі: гендер має бути центральною (хоч і не єдиною) категорією аналізу; проблематика досліджень постає з різних аспектів і вимірів життя жінок; дослідження допомагає подолати андроцентричні уявлення і норми; дослідження враховує надані самими жінками інтерпретації своїх ідентичностей, досвіду, соціального простору [64, р. 170]. «І так само, як центральною і основоположною ціллю феміністського дослідження є вивчення жінок і надання їм ваги, феміністська методологія немислима без виробництва ідей, які корисні для жінок тим, що розкривають їхній історичний досвід» [64, р. 178]. Вбачаючи у феміністській усній історії зняття, що має значний потенціал для соціальних змін в інтересах жінок, вчена, водночас, доволі реалістично оцінює обмеження академічної науки у подібних трансформаційних процесах: «Зазвичай ми не можемо безпосередньо і по суті змінити життя жінок, які перебувають у трагічних чи важких обставинах. Проте ми можемо змінити спосіб, в який інтерпретують, оцінюють і розуміють їхні життя» [64, р. 179].

Феміністки бачили своє покликання у тому, щоб жінки мали змогу говорити самі за себе, досліджуючи такі гендерно-забарвлені реалії, як ідентичність, сім'я, сексуальність, материнство, політика, релігія, маючи на увазі величезне розмаїття жіночого досвіду [98, р. VI]. Власне, очевидна *жіноцетричність* вирізняє усну жіночу історію — як феміністський проект — від інших історичних чи усноісторичних досліджень: «Усне інтерв'ю не лише дає змогу жінкам використовувати їхній досвід, але й рефлексувати щодо значення того досвіду для них самих. Це дає картину того, як жінка розуміє себе саму у своєму світі, що і чому становить для неї цінність, і якого значення вона надає своїм вчинкам і своєму місцю у світі» [56, р. 102]. Згодом, пояснюючи первісне розуміння, яке вкладали дослідниці-феміністки у практику усної жіночої історії, основоположниці цього напрямку Шерна Глюк і Дафні Патай (Daphne Patai) зазначали: «Ми просто вірили, що своєю працею з оформлення, представлення, інтерпретації, аналізу і громадського розголосу ми — нарешті — ро-

бимо добру справу для більшої спільноти жінок. Документуючи те, як жінки представляють їхню власну реальність, ми брали участь в обстоюванні прав жінок. Ми справді вважали те, що робимо, політичним заняттям в інтересах жінок» [69, р. 3].

Слід розуміти, що завдання феміністок, які вивчають минуле жінок, не зводилося лише до документування різних аспектів жіночого досвіду, як не обмежувалося воно лише спонуканням жінок до розповіді та записом жіночих голосів і свідчень. «Метою усної історії як феміністської методології, — писала французька дослідниця Марі Шанфро-Дюше (Marie Chanfrault-Duchet), — є проаналізувати і зрозуміти, що саме жінки — як соціальні актори історії — вважали важливим у минулому, і як вони сприймали та інтерпретували це крізь призму засвоєних ними ідеологій [60, р. 89—90].

Особливо важливим у межах феміністського проекту в усноісторичних студіях було також відновлення так званої «жіночої генеалогії» — міжпоколінного зв'язку жінок, вивчення жіночих практик спротиву і пристосування до несприятливих для них соціальних умов, відновлення тяглості їх історичного досвіду емансипації у її різних формах і проявах. Вивчаючи історію феміністського активізму, Луїза Пасеріні (Luisa Passerini) пояснювала: «Для політики пам'яті важливо визнати тяглість з матерями та іншими неполітичними жінками минулого, якщо ми прагнемо збудувати історичне знання, яке не ізолюватиме жіночий політичний рух від життя неполітичних жінок (...). Можливо, слід зменшити наголос на новаторстві і першозасновництві кожного нового початку [жіночого руху], щоб не заперечувати усіх попередниць, і перестати поводитися так, ніби жінки завжди і всюди були пригнобленими і обмеженими, нездатними творити свої власні культури і практики» [91, р. 688—689].

Саме ця ідея вочевидь надихала авторок та редакторок знакової книги «Навчаючи спогадами: європейська жіноча історія в міжнародній та міждисциплінарній навчальній аудиторії» [96]. Невелика за обсягом, вона є підсумком тривалих науково-педагогічних пошуків та експериментів півтора десятка дослідниць-феміністок з різних європейських університетів, які співпрацювали в межах проекту ATHENA (*Advanced Thematic Network in Activities in Women's Studies*). Спираючись на феміністську ідею про особливу жіночу генеалогію,

ключовим і наскрізним дидактичним концептом авторки обрали «завдання про праматір» (англ. *foremother assignment*). «Праматір'ю можна вважати жінку, що належить до числа твоїх предків, попередницю у професійному сенсі чи політичну героїню, яка є натхненним прикладом для наслідування» [96, р. 12] — пояснюється у передмові. Саме завдання полягає в тому, що кожній студентці пропонується написати біографію однієї жінки, яку та вважає своєю праматір'ю у біологічному чи метафоричному смислі, на основі усноісторичного інтерв'ю з героїнею та з використанням інших історичних джерел (офіційних документів, преси, світлин, артефактів, листів, щоденників тощо). Оцінюючи значення цієї публікації, дослідниці одноставні у тому, що такий підхід дає змогу студентам через власноруч проведене дослідження прийти до розуміння складності і неоднозначності жіночого досвіду, відносності та контекстуальності таких категорій, як приватне/публічне, влада/підпорядкування, особисте/політичне, дієздатність/пасивність та вийти за межі стереотипного, шаблонного бачення смислу різних типів жіночих практик [8; 22].

Таким чином, від самих своїх початків усна жіноча історія — як і жіноча історія загалом — була не тільки науковим, але й політичним проектом: своє завдання дослідниці не зводили лише до суто пізнання історичного минулого жінок та включення такого знання в загальну історію країн і людства [20, с. 159]. «Як науковиці-феміністки, — писала Джудіт Беннетт (Judith Bennett), — ми маємо подвійну мету: по-перше, викоринити усі форми мізогіністської традиції в науці, та, по-друге, сприяти розумінню (та відтак остаточному викориненню) пригноблення жінок (...). Встановивши природу та причини гноблення жінок у минулому, ми можемо безпосередньо посилити феміністські стратегії на майбутнє» [58, р. 256, 266]. Фактично, дослідниці-феміністки розглядали жіночу історію як засіб для подальших соціальних трансформацій — можливість через пізнання різноманітного жіночого досвіду виробляти ефективні стратегії для покращення суспільного статусу жінок.

Від фактів до смислів, від подій до емоцій

Прагнучи пізнати життя жінок крізь призму їх власного бачення, найважливішим для істориків фемі-

ністського спрямування було довідатися, які саме сторони свого життя самі жінки вважають особливо значущими, як осмислюють свій досвід, як жінки самі розуміють пережите. Таким чином фокус усноісторичного дослідження зсувався з встановлення фактів та реконструкції подій на виявлення значень пережитого та інтерпретацій минулого. Дослідниці зійшлися на позиції, що «(1) усні історики повинні вивчати емоційний і суб'єктивний досвід нарівні з фактами і діяльністю; (2) усні історики мають скористатися з того, що інтерв'ю є єдиним історичним документом, який дає змогу запитати людину, що вона має на увазі (...). Нам потрібні загальні запитання, які змусять жінок розмірковувати про власний досвід і самостійно обирати, який досвід та почуття є центральними для їх розуміння власного минулого (...). Маємо навчитися допомагати жінкам розповідати їхні власні історії настільки повно, вичерпно і чесно, наскільки вони хочуть» [56, р. 98—101].

Традиційні історики критикували жіночі наративи за надмір емоційності та фактографічну бідність, однак самі феміністки не вважали це вадою жіночої розповіді, а її особливістю, яка заслуговувала на вивчення. Дослідниці поставили почуття і ставлення у центр наукового пізнання, зосередившись на прагненні збагнути значення і смисли пережитого для самих жінок. «Усна історія є основним засобом включити життя, діяльність та почуття жінок, які раніше не помічали, у наше розуміння минулого і сьогодення. Коли жінки говорять про себе, вони розкривають приховані реальності: на поверхню спливають новий досвід і нові аспекти, які підважують «істинність» офіційних оцінок та ставлять під сумнів усталені теорії (...). Як історики ми маємо заохочувати жінок розказати те, що не було сказано» [56, р. 95].

Приділяти належну вагу саме переживанням і почуттям, що їх викликали певні події, в межах усноісторичних досліджень з жіночої історії важливо ще й тому, що емоції є значущою складовою жіночих розповідей. Дослідники, що вивчали гендерні особливості мовлення у різних культурних контекстах, сходяться на думці, що принаймні кілька прикмет є характерними саме для жіночої мови, то ж і жіночі автобіографічні наративи відрізняються від чоловічих за низкою ознак. Однією з них є більше, порівняно з чоловіками, емоційне наповнення жіночих

текстів. Жінки використовують більше емоційно-зabarвленої лексики та загалом ширший спектр мовних засобів для вираження своїх думок. При вербалізації спогадів жінки краще за чоловіків користуються словами та образами для «реєстрації» факта переживання чи самої події. Спогади жінок про події власного життя довші, більш деталізовані та більш (емоційно) яскраві за чоловічі: описуючи психологічний стан та реакції учасників подій, жінки точніше передають загальну емоційну атмосферу того, що відбувалося².

Між егалітарністю та експлуатацією

Феміністські історичні студії кидали виклик усталеним позитивістським підходам і принципам історичного пізнання, проголошуючи жіночу історію «пристрасною наукою», де повсякденний досвід, емоції, почуття, стосунки мають таку саму — якщо не більшу — цінність, як факти, події та інституції. У методологічних дебатах того часу феміністки критикували усталені практики польових досліджень (інтерв'ювання) за їхній засадничо ієрархічний характер та експлуаторське ставлення до респондентів, яких звично сприймали як носіїв чи трансляторів певної інформації. Натомість, йшлося про необхідність перетворити досліджуваних жінок у повноправних співучасниць дослідницького процесу та потребу вибудувувати зі своїми співрозмовницями егалітарні стосунки в процесі інтерв'ювання, засновані на довірі, взаємообміні, взаємодії, емпатії, підтримці [82]. Рената Дуеллі Клейн (Renate Duelli Klein) заявляла: «Методологія, яка дає змогу жінкам вивчати жінок через взаємодію, покладе край експлуатації жінок як об'єктів дослідження» [82, р. 95]. Етнографія, усна історія та інші «польові» науки, які у фокусі своїх досліджень мали людський досвід, визнавали продукване знання контекстуально та інтерперсонально детермінованим, приділяли значну увагу реаліям повсякденного життя, а тому з повагою ставилися до тих, кого досліджують. Саме ці засади виявилися особливо суголосними з принципами феміністських студій, це на певний час створило ілюзію можливості використання усної історії як методу, який дав змогу подолати нерів-

² Про ці та інші гендерні особливості жіночого мовлення докладніше див. [19, с. 26—40].

ність та відновити спільність поміж жіночою-дослідницею і жіночою-яку-досліджують.

Досить швидко дослідниці-феміністки, які практикували у своїх проектах усної історичні інтерв'ю, почали критикувати вже сформовані в усній історії методики за нездоланну внутрішню суперечність, яка стала на перешкоді реалізації феміністських цілей усної історії. Вже у 1981 р. Енн Оуклі (Ann Oakley) опублікувала свою знакову статтю «Інтерв'ювання жінок: явне протиріччя» [89], у якій розкритикувала традиційні настанови для дослідника щодо проведення інтерв'ю. Вона чітко вказала, що насправді класичне інтерв'ю нагадує «гру в одні ворота», адже дослідник просить та отримує інформацію, але нічого не пропонує натомість; на респондента дивляться як на об'єкт дослідження чи носія інформації, а головну цінність приписують змістові запису, а не міжособистісній взаємодії. Усе це суперечить принципам феміністських студій. Більше того, від інтерв'юера одночасно вимагається буквально протилежних речей: відстороненості від співрозмовниці як об'єкта дослідження і зближення з нею задля сприяння довірливій розповіді. Тому Оуклі ставить під сумнів саму можливість проведення бездоганного інтерв'ю з дотриманням вимоги безсторонності та нейтральності дослідника, називаючи його «маскуліністською вигадкою». Покликаючись на власний досвід, вчена вважала, що змістовне феміністське дослідження має ґрунтуватися на співпереживанні та взаємності дослідниці і респондентки, і саме до цього закликала дослідниць у практиці усної історичних інтерв'ю [89].

Перші декілька років активної практики усної жіночої історії показали труднощі реалізації феміністського проекту в такому форматі. На зміну первісному оптимізму та ентузіазму прийшли не лише скептицизм щодо відповідності усної історичних методик інтерв'ювання (з вимогою емоційної незаангажованості) феміністським пріоритетам (пристрасної науки), але й сумніви у засадничій можливості дотримання феміністських засад егалітарності в проектах з усної жіночої історії. Фрустрацію, яку відчували чимало істориків феміністського спрямування в процесі використання усної історії, артикулювала Джудіт Стейсі (Judith Stacey) у своїй статті з провокативною назвою «*То чи можлива феміністська етнографія?*» [95]. Дослідниця поділилася пе-

реживаннями та сумнівами з приводу самої можливості дотримання усіх принципів феміністського дослідження, викликаними власним досвідом реалізації проектів з усної жіночої історії.

Висловлена Стейсі критика стосувалася двох аспектів практики усної жіночої історії, зумовлених різними позиціями і можливостями, які мають дослідниця та оповідачка під час проведення дослідження та по відношенню до результатів дослідження. Стейсі вказує на той факт, що дослідниця втручається в уже сформовану соціальних систему відносин, і таке вторгнення ззовні до певної міри змінює ті відносини, що може мати (небажані) наслідки для досліджуваних жінок. З іншого боку, саме дослідниця має більшу владу і контроль над тим, що станеться з матеріалом, створеним у процесі інтерв'ювання (в сенсі його аналізу, публікації чи публічної презентації). І хоча чимало учених, що дотримуються феміністських принципів у своїх студіях, вважають за необхідне узгоджувати зі своїми респондентками зміст і форму публікацій на основі їхніх розповідей, це не змінює того факту, що життя цих жінок використовується для розбудови наукової кар'єри дослідниці. До всього, ділячись приватними (часто інтимними) деталями свого життя з дослідницею, жінки, фактично, ризикують виставити його на публічний огляд, що, знову ж таки, може мати для них негативні наслідки [95, р. 23—24]. Усе це, на думку Стейсі, дає можливість стверджувати, що навіть у феміністських усної історичних практиках зберігаються такі неприйнятні аспекти усної історії, як нерівноправність та експлуатація досліджуваних. Учена вважає, що хоч поєднання фемінізму і усної історії є дуже корисним, однак дослідниці мають бути свідомі амбівалентності своєї практики і ставитись дуже саморефлексивно до вирішення згаданих етичних дилем у власних студіях [95, р. 26].

Етичні дилеми дослідниць ставали ще гострішими, коли їм доводилося вивчати болісний і травматичний досвід жінок, які пережили певні трагічні події. Чи не найбільш гостро це проявилось у студіях з історії Голокосту. Дослідниці (чимало з них — самі єврейки з походження та нащадки тих, хто пережив цю трагедію) гостро усвідомили неможливість зберегти емоційну дистанцію і безсторонність дослідника щодо предмету дослідження, особливо вивчаючи пережите жінками. Деякі не лише відмовлялися вда-

вати власну незаангажованість, а навпаки — свідомо декларували свою громадянську відповідальність за те, який вплив матиме результат їхньої праці на колективну пам'ять про жінок, що зазнали Голокосту. Найбільш відверто цю позицію сформулювала Джанет Якобс (Janet L. Jakobs): «Оскільки я є жінкою, яка говорить від імені і представляє жінок, з якими відчуваю зв'язок через гендер та етнічність, я особливо уважна до того, як моє дослідження формує пам'ять про них... Я гостро усвідомлюю власну відповідальність за підтримання гідної пам'яті про жінок, які загинули» [77, р. 235].

Методологічні дискусії про взаємини між дослідницею і оповідачкою, про статус дослідниці по відношенню до досліджуваної групи (своя/чужа), про динаміку зв'язків поміж дослідницею і темою/предметом вивчення та вплив усіх цих чинників на хід і результати дослідження власне стали внеском усної жіночої історії у розвиток усної історії як методології історичних студій, суттєво вплинувши на вдосконалення дослідницького інструментарію і більшої саморефлексивності науковців [59, р. 33—34].

Досить швидко історики усвідомили, що усна розповідь про особистий досвід не є прямим віддзеркаленням того досвіду, а певним конструктором минулого, репрезентацією, яка значною мірою задана контекстами життя цих жінок. На цьому наголосила в одному з програмних текстів усної жіночої історії Джоан Сангстер (Joan Sangster): «Нам слід вивчати конструювання жіночої історичної пам'яті. Запитуючи, чому і як жінки пояснюють, раціоналізують та осмислюють власне минуле, ми отримуємо ключі до розуміння соціальних і матеріальних рамок, у яких вони діяли, культурних матриць і варіантів вибору, з якими вони стикалися, та складних взаємозв'язків між індивідуальною свідомістю та культурою» [94, р. 88]. Вчена наполягала на необхідності ретельно контекстуалізувати кожне інтерв'ю, звертаючи увагу на особу оповідачки і її можливі мотиви і наміри, суспільну значущість порушених тем, дослухатися не лише до артикульованих описів, але й зважати на замовчувані теми, підтексти, закодовані повідомлення. «Усні історії слід сприймати як прояви ідеологій — чи то панівних, чи невидимих, чи опозиційних — які нам пропонувані у формі особистих свідчень (...). І щоб контекстуалізувати усні історії, ми маємо уважно спостерігати панівні ідеології, що фор-

мують світ жінок; слухаючи жіночі розповіді, своєю чергою, ми можемо побачити, як жінки розуміли панівні ідеали, пристосовувались до них або навіть кидали їм виклик (...). Розуміння ідеологічного контексту може допомогти розплутати очевидні суперечності поміж ідеологією та досвідом» [94, р. 88].

Жіноча (роз)мова: особливості жіночої бесіди

На початку 1990-х рр., в контексті так званого «лінгвістичного повороту» у суспільно-гуманітарних науках [39, с. 27], історики феміністки щораз більше уваги почали звертати на такі аспекти жіночих спогадів, як мова, дискурси, репрезентації. Це зумовило дедалі пильнішу увагу до мови і структури жіночих усних автобіографічних наративів, аналіз яких дав змогу тонше зрозуміти складні взаємозв'язки поміж окремою жінкою та культурою/суспільством, в якій вона живе.

«Усне інтерв'ю дає змогу нам почути, якщо захочемо, особливі значення мови, яку використовують і чоловіки, і жінки, але кожне перекладає по-своєму (...). Пильна увага до мови та специфічного змісту важливих слів, які використовують жінки для опису свого досвіду, сприяє тому, щоб зрозуміти, як жінки пристосовуються до культури, в якій живуть (...). Дослідження мови та значень, які жінки використовують, щоб артикулювати власний досвід, веде нас до усвідомлення соціальних сил та ідей, які на них впливають» [56, р. 102—103].

Справжнім викликом для дослідниць-феміністок, які прагнуть зрозуміти і представити жіночий досвід, є потреба подолання андроцентризму самої мови, виражальні засоби якої не дають змоги жінкам адекватно описати своє щоденне життя. Усталені у мові назви різних видів діяльності часто не співвідносяться з жіночим досвідом. Наприклад, труднощі викличе застосування таких звичних понять як «праця» і «відпочинок» до опису жіночого повсякдення, бо ціла низка суто жіночих занять не вкладаються чітко в жодну з цих категорій, тоді як інші види жіночої діяльності (у сім'ї, громаді чи у справах доброчинності) можна описати як «невидиму працю». Подібно ж проблематичним є поділ на «приватне» і «публічне», який штучно протиставляє ці сфери, маскуючи той факт, що для жінок ці межі є рухливими, гнучкими і нерідко перехрещуються [61, р. 97]. Як вже давно усвідомили дослідниці-феміністки,

«називання є політичним актом, бо ярлик, навішаний на певний вид діяльності, встановлює та обґрунтовує її соціальну цінність; жіночі заняття часто отримували назви, які слугували справі контролю та підпорядкування жінок». Через це історикам, представляючи результати власних студій, слід бути гендерно-чутливими і до мови власних текстів, прискіпливо добираючи слів, з огляду на потенційні наслідки практики найменування [61, р. 110].

Повертаючись до мови жіночих особистих наративів. Андроцентрична мова не надає жінкам достатніх і адекватних виражальних засобів, щоб висловити, вербалізувати специфічно жіночий досвід. «Невідповідність поміж жіночим життям і словами, доступними для того, щоб говорити про цей досвід, створює для звичайних жінок справжні труднощі самовираження у їх повсякденному житті. Позаяк слова часто не підходять, то жінка, яка хоче розповісти про свій досвід, змушена «перекладати» — чи то описуючи щось не зовсім правильно, чи то вдаючись до нестандартного вживання мови», — зауважує Мерджорі Діволт (Marjorie Devault) [61, р. 97]. Історики, що працюють із особистими спогадами жінок, повинні мати на увазі ті труднощі, з якими стикаються жінки, вербалізуючи свій досвід непристосованою для цього мовою — нам слід ретельніше вчитуватись у рядки та дослухатись до розповідей жінок, орієнтуючись не стільки не пряме значення слів, скільки намагаючись збагнути *смысл* того, що ними висловлено. І що особливо важливо — вслухатися у те, що не сказано, що залишилося непромовленим і може виявитися значущим.

З іншого боку, фахівці з вивчення жіночих наративів підкреслюють, що у цих текстах завжди так чи інакше порушуються питання гендерних відносин у суспільстві, бо для жінок ця тема є особливо чутливою, значущою. «Гендерна динаміка більш виразно розкривається у наративах жінок, аніж у чоловіків. Жіночі особисті наративи є, поміж іншим, розповідями про те, як жінки долають свій «винятковий» гендерний статус» [76, р. 4—5]. Як слушно відзначила Дана Жак (Dana C. Jack), у жіночій усній автобіографії присутній конфлікт поміж особистим досвідом жінки, її почуттями і думками, та тими панівними культурними стереотипами, які диктують, як саме належало б поводитись чи мислити жінці [56, р. 102—104]. То ж жіноче мовлення віддзер-

калює постійний процес узгодження особистісного і загальнокультурного, пристосування специфічно-жіночого досвіду до андроцентричної норми.

Дослідниці закликають уважніше прислухатися до спогадів, між рядків яких може бути заховано емансипаційний дискурс жінки, яка так чи інакше у своєму житті йшла проти суспільних умовностей. Луїза Пасеріні підкреслює, що «стереотип бунтівниці, який часто повторюється в жіночих автобіографіях, не стільки описує реальну поведінку, скільки виконує важливу алегоричну функцію. Він може бути засобом відтворення проблеми ідентичності в межах дискримінаційного для жінок соціального устрою», даючи змогу пояснити і обґрунтувати власні дії всупереч усталених гендерних норм і приписів, виправдати нетиповий для жінки вибір чи нетрадиційний життєвий сценарій [90, р. 191]. Це особливо актуально для жінок, активні роки життя яких припали на період радикальних соціокультурних і політичних трансформацій та суспільних інновацій ХХ століття.

Потреба розуміння смислів, а не прямих значень того, що говорять жінки, повертає дослідниць до роздумів про невідповідність стандартних технік і прийомів інтерв'ювання завданням феміністського дослідження. Крістіна Міністер (Kristina Minister) звертає увагу на те, що усталена методика проведення усноісторичного інтерв'ю віддзеркалює андроцентричну маскуліну соціокомунікативну норму, оскільки націлена насамперед на стимулювання оповідачки до спогадів про факти, події, діяльність. Такий формат суперечить узвичаєним практикам жіночої розмови, оскільки, як показують дослідження, «жінки традиційно говорять одна з одною про особисті справи і стосунки, зосереджуючись на тому, хто вони є; чоловіки зазвичай говорять про цілі і владу, зосереджуючись на тому, що вони роблять» [88, р. 31]. Значні відмінності у комунікативних стилях і навичках чоловіків і жінок, які за певних обставин можуть привести до повного провалу комунікації, визнають навіть найбільш авторитетні учені в галузі усної історії [83].

Для практики усної жіночої історії ми маємо змінити соціокомунікативну рамку, даючи жінкам змогу говорити у звичному для них форматі. У «жіночій розмові» найважливішим моментом, вважає дослідниця, є зв'язок, співпраця, взаємопідтримка

поміж співрозмовницями. Щоб усноісторичне інтерв'ю було справді феміністським, дослідниця має свідомо докласти зусиль, щоб допомогти оповідачці вербалізувати свій досвід. Крістіна Міністер вважає, що інтерв'юєрками мають бути саме жінки, бо вони знають, як застосовувати жіночі комунікативні моделі та менш схильні до побудови ієрархічних відносин з іншими жінками; інтерв'юєрка має бути відкритою до часових і тематичних пріоритетів оповідачки, не лише надати їй свободу структурувати власні спогади, але й заохочувати її пояснювати та інтерпретувати розказане; приділяти увагу невербальним елементам комунікації; зберігати постійну саморефлексивність та свідомо докладати м'яких зусиль з підтримання розповіді [88, р. 35—39]. Занурення у звичний для жінок світ *жіночої бесіди*, як вважає дослідниця, дасть змогу пізнати жіноче буття більш адекватно: «Ми не зможемо почути та збагнути, що жінки цінують, якщо ми не знаємо як бачити, слухати і говорити з жінками як жінки. Ми маємо свідомо пізнати, як жінки наодинці спілкуються одна з одною» [88, р. 31].

Потреба і доцільність (від)творення ситуації традиційної неформальної *«жіночої розмови»* (англ. *woman talk*), де обидві співрозмовниці — однієї статі, палко підтримує Мерджорі Деволт. Вона наполягає, що саме такий формат інтерв'ю дає змогу ближче підібратися до розуміння жіночого досвіду, слухати і говорити з жіночої перспективи (англ. *women's standpoint*), почути і осягнути те, що не може бути розказане чи почуте у гендерно-змішаному середовищі. Серед її аргументів такі: жінки більш схильні серйозно сприймати історії одна одної; подібний досвід та фонові знання жінок сприяють кращому взаєморозумінню; жінки поважають емоції як важливу складову спілкування; жінки мають кращі навички слухання; жінки спираються на традицію *«жіночої бесіди»*, яка є частиною повсякденних комунікативних практик; поміж жінками ієрархічні відносини менш виражені [61]. Вчена переконана, що через опанування і запозичення елементів традиційно жіночої комунікативної практики дослідниця можуть виробити ефективні феміністські стратегії інтерв'ювання.

Прохання/потреба розповісти про особливий жіночий досвід може викликати у жінок певні мовні труднощі і психологічну незручність. Тому дослід-

ниці пропонують зважити на те, що жінки комфортніше почуваються при висловлюванні власної думки саме у неpubлічних розмовах: у неформальних обставинах їм легше розвинути думку вглиб, докладніше висвітлити предмет обговорення [75, р. 131]. Селма Лейдесдорф також наголошує, що не лише жіночі способи висловлювання відрізняються від чоловічих, але на жінок тиснуть панівні уявлення про прийнятні для жінок час і місце на висловлювання. Саме тому інтерв'ю у близькій жінкам приватній обстановці дає їм більше відчуття природності і свободи говорити про приховані та інтимні сторони свого життя [84, р. 604—605].

Таким чином, в межах феміністської усної жіночої історії жіноча (роз)мова не лише була реабілітована як валідний матеріал для повноцінних наукових досліджень, але й традиційні жіночі комунікативні практики стали для багатьох взірцем для побудови методики інтерв'ювання жінок.

Усна жіноча історія в постсоціалістичних країнах

Ідеологічна герметичність і політична контрольованість суспільно-гуманітарних наук у країнах Центрально-Східної Європи, що належали до так званого *«соціалістичного табору»*, не дало змоги феміністській теорії та методології історичних досліджень заявити про себе на цих теренах аж до початку 1990-х років. Усна історія також отримала свій шанс на розвиток і стала чи не найпопулярнішим методом вивчення тоталітарного минулого у той самий період. А що обидва підходи — і жіноча історія, і усна історія — мали своїм завданням пізнання замовчуваних, раніше заборонених до вивчення, проігнорованих чи викривлених марксистською історіографією аспектів минулого, дослідження досвіду маргіналізованих і дискримінованих соціальних груп та *«невидимих»* реалій повсякдення часів державного соціалізму, то їхнє поєднання було цілком прогнозованим і логічним.

Одним з перших і чи не наймасштабніших міжнародних суспільно-наукових проєктів з усної жіночої історії в постсоціалістичних країнах став проєкт *«Жіноча пам'ять: вивчення життя та ідентичностей жінок при соціалізмі»*³, який було започатковано у

³ Повнішу інформацію про цей проєкт, його мету, методологію, історію розвитку та отримані результати можна

1996 р. у Празі дослідницями з низки центрально-європейських країн колишнього соцтабору (Чехії, Словаччини, Польщі, Сербії, Чорногорії, Хорватії та Східної Німеччини). Його першорядне завдання полягає у документуванні досвіду жінок часів соціалізму шляхом запису та подальшого порівняльного аналізу жіночих автобіографій. Метою є вивчення повсякденного життя, поглядів, соціальних ідентичностей та життєвих стратегій різних поколінь жінок тоді і тепер в країнах державного соціалізму. Координаторкою проекту стала соціологиня за фахом Павла Фрідлова, директорка Празького Центру Гендерних Досліджень. Великою перевагою цього проекту є те, що для нього було обрано єдиний метод (нарративного автобіографічного інтерв'ю), а також вироблено й узгоджено спільну техніку інтерв'ювання, які застосовують усі учасники досліджень в межах своїх національних проектів — це робить матеріали, зібрані в різних країнах, придатними для глибших крос-культурних студій. Усі учасниці проекту мають дотримуватися спільних правил документування та паспортизації інтерв'ю, що дає змогу згодом використовувати такі матеріали як повноцінні історичні джерела для глибшого якісного аналізу. Задля уніфікації методичного інструментарію та підходів, представниці ядра проекту проводили практичні семінари-вішколи для ініціативних груп в інших країнах, за результатами яких долучали їх до проекту або (у разі принципових розбіжностей у підходах) відмовлялися від співпраці⁴. Порівняльні студії над матеріалами проекту можливі тому, що у проекті існує спільний архів, де зберігаються копії усіх записів жіночих історій з різних країн (мовами оригіналу та з англійськими анотаціями). Зважаючи на те, що осердям міжнародного проекту були дослідниці з Чехії, а особливо активними виявилися дослідницькі групи у Сербії, Хорватії та Німеччині, то й дослідження саме у цих країнах стали найбільш масштабними, а також було здійснено найбільше пу-

знайти на веб-сторінці проекту [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.womensmemory.net>.

⁴ Прикладом успішної інтеграції у міжнародний проект стала українська ініціативна група під орудою Оксани Кісь (докладніше про це — далі), тоді як спроба приєднання російської групи (представленої співробітницями Товариства «Меморіал») виявилася невдалою через націленість виключно на вивчення віктимного жіночого досвіду політичних репресій.

блікацій на основі аналізу записаних інтерв'ю. Крім того, за вже випробуваною методикою було ініційовано і реалізовано низку менших тематичних проектів (з жінками ромської національності, про жіночий досвід Голокосту, з жінками-біженками та ін.).

Іншою знаковою ініціативою, що дала сильний поштовх розвитку усної жіночої історії в країнах колишнього СРСР, був міжнародний проект «Погляд на життя очима жінок: усні жіночі історії з колишнього Радянського Союзу», реалізований за підтримки Інституту відкритого суспільства (Фонд Сороса) з осередком у Будапешті [97]. Ідея такого проекту постала під час конференції «Жіноча пам'ять і усні історії про період переходу: теорія і практика» (листопад 2000 р., м. Будапешт). Дослідницями з різних постсоціалістичних країн, в ході жвавих дискусій про цінність і шляхи розвитку усної жіночої історії в пострадянському контексті засвідчили, що такі студії перебувають у зародковому стані, а науковці гостро потребують методологічної допомоги у своїй практиці. З огляду на такий запит, у липні 2001 р. відбулася серія практичних семінарів-тренінгів для двох десятків дослідниць з Азербайджану, Вірменії, Грузії, Казахстану, Киргизстану, Монголії, Росії, Таджикистану, Узбекистану та України. Цей вишкіл, за участі низки досвідчених науковців-наставниць (Андреа Пето / Andrea Peto, Дебра Шульц / Debra L. Schultz, Єлена Мещеркіна, Ельміра Шишкараєва), мав на меті допомогти дослідницям-початківцям опанувати засади теорії і методології усної жіночої історії та сприяти реалізації їхніх власних проектів у своїх країнах.

Наскільки вдалося досягти поставлених цілей — засвідчили подальші публікації за матеріалами національних проектів з усної жіночої історії [2; 14; 16; 51]. Першою пілотною публікацією стала збірка фрагментів жіночих історій (перекладених англійською) з восьми країн колишнього СРСР, представниці яких брали участь у проекті [97]. Це видання одразу показало усі слабкі сторони проекту і проблематичність поєднання активістських та дослідницьких підходів в контексті пострадянських суспільних і академічних реалій. У стислій передмові координаторки проекту Дебра Шульц та Ельміра Шишкараєва жодним чином не пояснюють дизайну цього проекту (не прописана ані дослідницькі завдання, ані методика інтерв'ювання, ані принцип

добору оповідачок тощо). Натомість тут у дуже загальних фразах зазначено, що цей проект дає змогу «відновити голоси жінок, чий досвід ілюструє [виділення моє. — О. К.] виклики та малі перемоги життя у радянські і пострадянські часи (...), що дає уявлення про регіональне розмаїття та багату історію, а також допоможе налагодити зв'язки поміж дослідницями з цих регіонів та міжнародною феміністською спільнотою» [97, р. 3].

Вісім фрагментів жіночих історій сформовано у чотири тематичні блоки, відповідно до дослідницьких інтересів учасниць: про збройний конфлікт, про етнічність, про старіння і гендерну ідентичність, про життя в радянський час і в період трансформацій. Таким чином, фактично у фокусі опиняється не стільки жіноче життя, досвід, погляди тощо, скільки певні історичні явища та події, учасницями чи свідками яких ці жінки були, тоді як самі спогади виступають ілюстраціями (як дослівно зазначено у згаданій передмові). Ба більше, майже всі оповідачки тут повністю позбавлені власної біографії: авторки не вважали за потрібне не лише вказати їхні імена (анонімність в усноісторичних проектах є поширеною практикою), але й не подали інших основних біографічних даних і демографічних характеристик жінок, чий історії публікують (не вказаний ані вік, ані освіта, відсутня інформація про сімейний стан, місце проживання, професію тощо); відсутні також запитання, поставлені під час інтерв'ю (у відповідь на які постали ці спогади), немає інформації про час та місце запису. З огляду на це, опубліковані у збірці матеріали фактично повністю втрачають свою вартість як потенційне історичне джерело; а що жіночі спогади подані фрагментарно, відірвано від контексту і знеосіблено, то й суто суспільна вартість такої публікації в сенсі феміністського активізму також видається сумнівною.

Утім, найбільш вагомим результатом цього міжнародного проекту стало російськомовне видання у 2004—2005 рр. двотомника «Жіноча усна історія: гендерні дослідження» [13; 14]. У першому томі представлені класичні праці з теорії та методології усної історії загалом та її феміністської гілки зокрема, що уможливило дослідницям-початківцям на пострадянських теренах отримати підставові знання у цій ділянці. Другий том містить 18 статей учасниць проекту, написаних за підсумками здійснених дослі-

джень і на основі записаних інтерв'ю з жінками у своїх пострадянських країнах. Власне, ці тексти дають змогу виявити серйозні проблеми практики усної жіночої історії як феміністської методології в ситуації, коли дослідниці не до кінця опанували її засади, їм бракує знань та/чи досвіду, вони не здатні до постійної саморефлексивності у процесі дослідження, через що таку практику не можна назвати феміністськими студіями. До того ж, надрукований у Бишкеку, двотомник мав вкрай обмежене поширення, то ж попри його потенційну користь для розвитку усної жіночої історії у пострадянських країнах, вплив цього видання на процес становлення відповідної ділянки досліджень не варто переоцінювати.

Цілком природно, що усна жіноча історія в постсоціалістичних країнах мала свої тематичні пріоритети, а у фокусі уваги дослідниць опинилися ті реалії періоду соціалізму, про які чи то не було інших повноцінних історичних джерел, чи то їхня кількість і особливо якість не давала змоги досягнути гендерні виміри певного явища, інституції, періоду. Серед таких наскрізних тем особливо виділяється жіночий досвід політичних репресій і ув'язнення. Характерно, що ці студії повноцінно розвинулися лише у тих державах, які категорично порвали з власним тоталітарним минулим (країни Балтики, Польща, Румунія), тоді як на теренах колишнього СРСР лише зроблено окремі поодинокі спроби вивчати життя жінок-політв'язнів у таборах та в'язницях Гулагу⁵.

У Росії розвиток усної жіночої історії завдячує не тільки історикам, але насамперед соціологам, серед яких чи не найважливішу роль у поширенні усноісторичних практик відіграли Анна Тьомкіна та Єлена Мещеркіна/Рождественская. Публікації Є. Мещеркіної з методики проведення нарративного біографічного інтерв'ю та феміністського аналізу біографічних нарративів [3; 30; 31; 33] озброїли науковців ефективним дослідницьким інструментарієм, тоді як її власні статті дали приклад застосування гендерного аналізу жіночих автобіографічних спогадів [32; 44]. А. Тьомкіна, чий науковий зацікавлення зосереджені у тематиці жіночої сексуальності, приватного життя та репродуктивного здоров'я жінок, у своїх численних публікаціях на матеріалах конкретних біографічних інтерв'ю показа-

⁵ Див. бібліографію згаданих досліджень [17].

ла можливості вивчення цих замовчуваних і важкодоступних для дослідників аспектів біографічного досвіду жінок в пізньорадянський час [48; 49; 50].

Саме через біографічні інтерв'ю вивчають російські дослідниці не лише такі тематично питома жіночі поля, як уявлення і практики материнства та жіночої краси в радянський час [9; 40; 70; 71; 72], але й різні типи жіночої гендерної ідентичності та способів вбудовування історії країни у власний біографічний наратив [10; 11]. Окрім згаданих дослідниць-соціологів, ціла низка інших російських соціологів, антропологів та істориків активно використовували особисті інтерв'ю з жінками для вивчення різних аспектів радянського повсякдення і пострадянських реалій життя в Росії. Популяризації саме феміністської методології усної історичних студій сприяли й публікації, що, фактично, були конспектами найбільш знакових праць західних учених з ділянки усної жіночої історії [28; 29].

Одним із тематичних пріоритетів усної жіночої історії в Росії та Білорусі став жіночий досвід Другої світової війни. Потужний початок цьому поклала ще у 1985 р. знакова книга талановитої білоруської журналістки, лауреатки Нобелівської премії у галузі літератури (2015) Світлани Алексієвич «У війни не жіноче обличчя» [1], у якій вона опублікували кілька десятків інтерв'ю з жінками-фронтовичками, які у своїх спогадах відверто розповідали про далеко не героїчні сторони свого військового досвіду. Попри те, що перше видання зазнало цензури і спогади були видані зі значними купюрами, книга мала величезний успіх у читачів і була майже зразу перекладена і опублікована різними мовами по всьому світу [99]. Попри те, що авторка збірки не є істориком за фахом і вочевидь не вивчала методик усної історичного інтерв'ю, її праця для багатьох стала взірцем того, як розкрити оповідачку, допомогти їй розповісти про вкрай болісний або травматичний досвід, поділитися тим, що замовчувалося десятиліттями, що викликало почуття сорому і провини, особистими переживаннями, які, власне, й дають змогу збагнути значення війни для цих жінок.

Серед найпомітніших індивідуальних дослідницьких проектів, в межах яких усні жіночі спогади (поряд з іншими особистими свідченнями) є базою для вивчення жіночого повсякдення на окупованих територіях та в радянському підпіллі, є дослідження

Ірини Ребрової [41; 42; 43]. Інший масштабний колективний проект «Жінки. Пам'ять. Війна» було реалізовано Центром гендерних досліджень Європейського Гуманітарного Університету в Мінську на початку 2000-х рр. [101]. Ідея проекту полягала в аналізі спогадів жінок про війну у зіставленні з офіційною історією, ідеологічними рамками та політикою конструювання пам'яті про війну в радянській і пост-радянській Білорусі. Дослідниці зосередилися, насамперед, на повсякденному досвіді звичайних жінок у тилу, на окупованих теренах і на фронті, з тим, щоб через висвітлення їхньої щоденної діяльності, переживань та зусиль показати жіночу ціну перемоги та жіночий внесок у неї. Однією з цілей проекту було, власне, надати голос жінкам, які пережили війну і чий гендерно-забарвлений досвід був, фактично, невідомий, проігнорований офіційною історіографією. В межах цього проекту було проведено низку науково-методичних семінарів, а також опубліковано серію наукових статей у збірниках [7; 15]; архів з 17 транскриптів інтерв'ю, записаних з жінками 1923—1936 р. н. оприлюднено на офіційному сайті проекту [101]. Проект також отримав чималий розголос у білоруській пресі⁶, то ж можна з певністю стверджувати, що він досягнув обох своїх цілей — сприяв утвердженню усної жіночої історії в історичній науці Білорусі, та водночас докладався до зміни суспільного дискурсу про роль жінок у Другій світовій війні.

Нині до методу усної історії вдаються й провідні російські дослідниці жіночої історії [36; 37; 38], хоча говорити про повне визнання невід'ємною частиною історичних студій було б передчасно. На це вказує хоча б той факт, що в огляді стану розвитку усної історії у Росії та Білорусі про власне жіночу усну історію згадано побіжно, буквально кількома словами [12, с. 178].

Усна жіноча історія в Україні

Фактично, першою спробою усної жіночої історії в українському контексті слід вважати доробок Марії Паньків, яка наприкінці ХХ ст. записала кілька десятків спогадів українок на території Польщі. Інженер-хімік за фахом, Марія Паньків у 1980-х рр. переїхала жити до Польщі і почала працювати в Україн-

⁶ Перелік таких публікацій див. [101].

ському архіві у Варшаві; нині вона є секретарем Союзу Українок Польщі, членкинею редакції газети «Наше слово». Ідею дослідити долю українських жінок під час визвольної боротьби і опісля її подав історик Євген Місило, який досліджує українців у Польщі. Інтерв'ювання українок М. Паньків почала ще наприкінці 1980-х рр. Результатом цієї праці стало двотомне видання «*Віра. Надія. Любов: Спогади жінок*» [4; 5], в якому опубліковано спогади 31 української жінки. Дослідниця зосередилася на тих, хто у середині ХХ ст. були учасницями національного підпілля та згодом зазнали політичних переслідувань з боку уряду ПНР чи СРСР, або ж досвідчили примусове переселення в межах операції «Вісла» [103; 105]. У збірнику представлені дещо відредаговані спогади жінок (розповідь ведеться від першої особи, однак це не є дослівні транскрипти інтерв'ю), що знижує їхню цінність як, власне, документальних свідчень; однак той факт, що авторка-упорядниця включила у видання біографічні довідки про самих оповідачок та додала іменний і географічний покажчик, все ж, уможливує використовувати ці матеріали як історичне джерело для вивчення жіночого досвіду.

Пожвавлення зацікавлень усною жіночою історією в Україні почало спостерігатися з початком 2000-х років. Першопрохідницею усної жіночої історії в незалежній Україні стала фахова журналістка та очільниця громадської організації «Жіночий центр «Спадщина» Галина Дацюк. Своє дослідження «*Усна жіноча історія: повернення*» вона здійснила у 2001—2002 рр. Стимулом до нього стала участь Галини Дацюк у згаданому раніше міжнародному проекті під орудою Андреа Пето. Учасницями цього проекту були ще дві активістки з різним професійним досвідом (Ярослава Сорокопуд, педагог-психолог та Надія Самуляк, журналістка), які разом з Г. Дацюк записували автобіографічні спогади старших жінок по всій Україні. Результатом проекту стала публікація збірки [51], до якої увійшли фрагменти 28 інтерв'ю зі спогадами жінок про найбільш знакові події в історії України у ХХ ст. (насиленницька колективізація, Голодомор 1932—1933, Друга світова війна, національно-визвольні змагання 1940—1950-х рр., становлення української незалежності). Наступний суто жіночий усноісторичний проект під орудою Галини Дацюк «*Історія однієї фотографії:*

спроба саморепрезентації» [100] був реалізований у 2006 році. Його результатом стала публікація ще однієї збірки, до якої увійшло 25 жіночих спогадів [16]. У цьому проекті жінки старшого віку розповідали про особистий досвід переживання різних (найчастіше, травматичних) історичних подій, використовуючи старі світлини з родинних фотоальбомів як своєрідні «віконця» у минуле.

Слід відзначити, що обидва ці новаторські проекти були не суто дослідницькими, а радше громадськими ініціативами, що мають безперечне суспільне значення, однак їхню академічну вартість не можна переоцінювати. Зважаючи на неналежну паспортизацію інтерв'ю (не подано особистих даних оповідачок, не зазначено місце і час проведення інтерв'ю та не всюди вказано інтерв'юера тощо), незрозумілу методику інтерв'ювання (у виданні ніде не описано принцип добору оповідачок, тип інтерв'ю, з тексту вилучено запитання тощо), відсутність інформації про етично-правові аспекти оприлюднення особистих спогадів, а також суттєве передпублікаційне редагування розповідей, подальший науковий аналіз представлених у збірці матеріалів стає проблематичним, можливість використання цих жіночих спогадів як історичного джерела значно звужується. І хоча збірка розкриває деякі аспекти жіночого досвіду переживання історичних подій, і таким чином зрівноважує властивий історичним студіям «чоловічий» погляд на минуле, спосіб представлення жіночих спогадів не піддає загалом андроцентричної історіографічної рамки. Характерно, що Г. Дацюк вирішила публікувати лише певні фрагменти жіночих історій — саме ті, які видаються значущими в контексті вже сформованого національного історичного наративу, співвідносяться з певними подіями національної історії. Тобто, цінність життя і важливість спогадів цих жінок розглядається крізь призму їхньої участі/присутності у певних історично-важливих подіях. Таким чином, жіноча історія використовується як доповнення до національної історії.

Наступним дослідницьким проектом, що був задуманий і реалізований за принципами власне феміністського підходу до усної жіночої історії, став проект «*Україна ХХ століття у пам'яті жінок*» (2003—2007) під орудою Оксани Кісь, історика і етнолога за фахом. Це дослідження стало, фактично, українською гілкою згаданого вище міжнарод-

ного проекту «Жіноча пам'ять: вивчення життя та ідентичностей жінок при соціалізмі», то ж методика запису жіночих спогадів (біографічне нарративне інтерв'ю) та форми супровідної документації були заздалегідь визначені умовами участі у ньому⁷. В межах українського проекту було записано 30 історій життя жінок старшого віку, які на момент реалізації проекту мешкали у трьох великих українських містах — Львові, Харкові та Сімферополі (по 10 інтерв'ю в кожному місті). Інтерв'ю проводили місцеві волонтерки, які пройшли спеціальний вишкіл та інструктаж для цього конкретного дослідження (Лідія Чеснокова, активістка жіночої громадської організації — у Харкові, Галина Клінцова, фаховий психолог — у Сімферополі, Оксана Кісь — у Львові). Повноформатна публікація цих спогадів не планувалася; усі аудіозаписи інтерв'ю було анонімізовано, і разом з повними транскриптами та іншими супровідними документами вони становлять архів, доступний виключно для дослідників.

Первісна робоча гіпотеза полягала в тому, що історичний досвід, історична пам'ять, ідентичності і світогляд жінок різних регіонів України мали б суттєво відрізнятися, зважаючи на величезні етнокультурні, історичні, соціальні, політичні та економічні відмінності, що століттями існували поміж цими регіонами. Водночас, існувала вірогідність того, що категорія гендеру може відіграти ключову роль у формуванні подібних життєвих практик та дискурсивних стратегій жінок різних частин України у відповідні історичні періоди. Матеріали цього проекту опрацьовували кілька дослідниць (соціолог Вікторія Середа зі Львова, культуролог Вікторія Суковата з Харкова та етнолог Оксана Кісь), які ставили до жіночих нарративів цілком різні дослідницькі запитання і аналізували їх методами, властивими відповідним дисциплінам. В результаті цих досліджень було вивчено репрезентації етнічної та регіональної ідентичностей жінок [26; 81], їхнє ставлення до радянської влади і незалежності України [27; 79], значення освіти для жінок [23], проаналізовано історичні ідентичності жінок різних регіонів [45], особливості формування гендерної ідентичності жінок та жіночі стратегії виживання в період сталінізму [46; 47]. Таким чином, цей про-

⁷ Докладний опис методики, документації та інших особливостей цього проекту див. [18].

ект було повністю вибудовано на засадах феміністської усної історії: і під час проведення інтерв'ю, і в ході аналізу жіночих спогадів у фокусі дослідниць перебували самі жінки, їхнє життя, їхні ідентичності, погляди, ставлення та оцінки пережитого.

Це одного потужного імпульсу для свого розвитку усна жіноча історія в Україні зазнала влітку 2013 р., коли побачило світ дуже важливе видання «Незвичайні долі звичайних жінок» [34] — збірка історій життя понад двох десятків українських жінок, що були записані у форматі усної історії⁸. Книга є результатом масштабного усноісторичного проекту під керівництвом Іроїди Винницької, започаткованого Українсько-Канадським Дослідчо-Документаційним Центром (Торонто) у співпраці з Інститутом історичних досліджень ЛНУ ім. Франка (Львів). Упорядники видання мали на меті «передати читачеві атмосферу подій першої половини ХХ століття очима жінок, їхніми голосами проілюструвати тогочасні події чи явища (...), показати, як ті чи ті події впливали на долю українських жінок» [34, с. ХХІХ]. Первісно розпочавши з 250 інтерв'ю, записаних з українками у різних країнах світу, в результаті було обрано для публікації 21 розповідь жінок, народжених на українських теренах у 1893—1934 роках.

Великою перевагою цього видання, у порівнянні з іншими, є його суто науковий формат. У *Вступі* чітко описано сам проект та пояснено принципи, на яких вибудована ця збірка. Автори та упорядники подбали про те, щоб кожне інтерв'ю містило повну інформацію про обставини його запису, а також коротку біографічну довідку про оповідачку. Це дає змогу дослідникам використовувати ці спогади як повноцінне наукове джерело. До того ж, опубліковано дослівні транскрипти інтерв'ю з мінімальним редакторським втручанням, що вкрай важливо при аналізі їх змісту. Слід віддати належне упорядникам за допоміжні інформаційні матеріали, які полегшують аналітичне опрацювання та інтерпретацію самих нарративів.

Унікальність цього видання у тому, що до книги долучено диск з аудіозаписами опублікованих інтерв'ю, тобто дослідники мають виняткову можливість почути живі голоси оповідачок, що, безумов-

⁸ Презентація видання відбулася 14 вересня 2013 р. у Львові в рамках «20-го Форуму видавців» [102].

но, дає змогу краще збагнути смисли, вкладені у їхні слова. Відомо, що розповідь, представлена у формі друкованого тексту, недостатньо передає ставлення оповідача до предмету розповіді, його/її оцінки згаданих подій чи осіб, тобто усе те, що в усному мовленні забезпечується інтонацією, гучністю, ритмом мовлення, паузами тощо, то ж для дослідниці/ка вкрай важливо саме *слухати* розповідь, а не лише мати у розпорядженні транскрипт. Видання вже отримало високу оцінку фахівців [21].

* * *

Підсумовуючи досвід становлення і розвитку досліджень у форматі усної жіночої історії на постсоціалістичному просторі загалом та в Україні зокрема, можна виділити декілька наскрізних рис та особливостей, які вирізняють їх від студій Заходу. Чи не найпомітнішою ознакою регіону стала порівняно незначна вираженість суто феміністських завдань міжнародних і національних проектів з усної жіночої історії у країнах колишнього соціалізму. Це до певної міри пов'язано як із несформованістю власне феміністського крила жіночого руху у регіоні, так і з недоступністю для місцевих дослідниць класичних праць з феміністської методології історичних студій. Іншою прикметою усної жіночої історії на цих теренах стала їх дисциплінарна розмитість, адже такі проекти часто ініціювали та реалізовували не тільки фахові історики, антропологи чи соціологи, але й журналісти та навіть активістки жіночих організацій. Балансуючи поміж активізмом і академізмом, деякі проекти або ж втратили свій критичний феміністський стрижень і обмежилися простим «додаванням» жінок до вже сформованих історичних наративів, або ж недооцінили важливість наукового інструментарію, значно знизивши вартість жіночих спогадів як повноцінного історичного джерела. Нарешті, помітною є також пріоритетна тематична націленість проектів на вивчення жіночого досвіду конкретних історичних подій, явищ та інституцій періоду соціалізму, а не на вивчення жіночого повсякдення, практик, цінностей як таких. Загалом доводиться визнати, що усна жіноча історія все ще відстоює своє право на існування в академічній науці. Кількість видань з цієї тематики недвозначно свідчить про ставлення до жіночого історичного досвіду і в українській історичній науці, і в українському суспільстві загалом: його за-

вичай не помічають, ним майже не цікавляться, його вважають тривіальним і незначущим для історичних студій. Поміж тим, саме жіночі спогади допомагають істориків розкрити безліч невідомих сторінок недавнього минулого, і саме тих його аспектів, про які не знайдемо відомостей в жодних офіційних документах, які годі досягнути інакше, як через призму саме жіночого повсякдення.

Нині в ділянці усної історії в Україні загалом спостерігається процес фемінізації на різних рівнях. По-перше, жінки становлять абсолютну більшість респондентів в усноісторичних проектах, незалежно від теми дослідження. Наприклад, серед опублікованих спогадів тих, хто пережив Голодомор, жіночі наративи становлять близько 73% усіх свідчень [24, с. 101]. Це може бути почасти наслідком специфіки демографічних процесів в Україні у ХХ ст., насамперед, — більших втрат чоловічого населення під час Другої світової війни та загалом вищої тривалості життя жінок. По-друге, жінки переважають серед дослідників, які використовують методіку усної історії у своїх студіях. На це недвозначно вказує склад учасників всеукраїнських конференцій та семінарів з усної історії, де більшість доповідачів (приблизно 3/4) незмінно становлять саме жінки⁹. Це може бути наслідком двох факторів: з одного боку, методика інтерв'ювання вимагає від дослідника радше «фемінного» модусу поведінки (який вимагає виказувати чуйність, уважність, тактовність, стриманість, мовчазність, емпатію і т. п. умовно-жіночі риси); з іншого боку, протягом останніх двох десятиліть в українській науці загалом (і в суспільногуманітарних дисциплінах зокрема) спостерігається процес фемінізації кадрів (збільшення частки жінок серед дослідників) у зв'язку із загальною тенденцією до зниження престижу наукової праці, яка стає непривабливою для чоловіків. Можливо, у поєднанні з феміністським підходом усна історія в Україні могла б створити серйозну противагу традиційній патріархальній історіографії й андроцентричному науковому дискурсу, таким чином суттєво розширюючи наші знання та змінюючи уявлення про минуле.

Процеси модернізації української історичної науки у пострадянський період не принесли тих стрім-

⁹ Підраховано за офіційними програмами заходів, розміщеними на сайті Української асоціації дослідників жіночої історії [104].

ких та радикальних перетворень, які могли б швидко та якісно змінити способи пізнання та інтерпретації минулого. Шанс подолати теоретичний вакуум та методологічний хаос, який запанував був у суспільно-гуманітарних студіях на початку 1990-х рр., з'явився лише тоді, коли українські вчені почали опановувати новий для них науковий інструментарій та використовувати його у власних дослідженнях. Політичні та гуманітарні виклики, перед якими постало українське суспільство в останні роки, змушує істориків прискорити та посилити процес інтеграції у світове дослідницьке поле, запозичувати та застосовувати до українського матеріалу ті концепції, підходи та методи, які вже засвідчили свій критичний та евристичний потенціал. У роботі над пам'яттю про складне, суперечливе і часто травматичне радянське минуле методологія усної жіночої історії може не лише стати одним з ефективних засобів пізнання та інтерпретації людського виміру пережитого. Феміністські принципи усної історичних студій пропонують науковцям нові дослідницькі стратегії, у яких якісні методи досліджень, урахування взаємодії дослідника, досліджуваних та аудиторії, етичні аспекти наукової праці, саморефлексивність, увага до унікального та відмова від широких узагальнень є продовженням глобального процесу антропологізації суспільних наук.

1. Алексієвич С. У войны не женское лицо / Светлана Алексієвич. — Минск : Мастацкая літаратура, 1985. — 317 с.
2. Арапова Э. Невозможное возможно. Женские устные истории / Эльмира Арапова. — Бишкек : Б. и., 2005. — 120 с.
3. Биографический метод: история, методология, практика / под ред. Е. Мецдеркиной, В. Семеновой. — Москва : Институт социологии РАН, 1994. — 147 с.
4. Віра, Надія, Любов: Спогади жінок / під ред. Марії Паньків. — Т. 1. — Варшава : Український Архів, 2001. — 426 с.
5. Віра, Надія, Любов: Спогади жінок / під ред. Марії Паньків. — Т. 2. — Варшава : Український Архів, 2005. — 360 с.
6. Воспоминания женщин: устные истории переходного периода. Теория и практика : сб. статей. — Бишкек : Фонд «Сорос-Киргизстан», 2001. — С. 255—294.
7. Гендерные истории восточной Европы : сб. науч. статей / под ред. Елены Гаповой, Альмиры Усмановой, Андреа Пето. — Минск : ЕГУ, 2002. — 416 с.
8. Градскова Ю. Воспоминания для обучения: история женщин Европы в международных и междисциплинарных аудиториях / под ред. Андреа Пето и Бертеке Ваальдик. — Галвэй : Национальный университет Ирландии, 2006. — 207 с. // Журнал исследований социальной политики. — 2006. — Т. 4. — № 4. — С. 560—562.
9. Градскова Ю. Дискурс «социального материнства» и повседневные практики социальной работы в 1930—1950-е годы / Юлия Градскова // Журнал исследований социальной политики. — 2005. — Т. 3 (2). — С. 187—198.
10. Градскова Ю. Женская биография и «переписывание истории»: случай СССР / Юлия Градскова // Адам и Ева. Альманах гендерной истории. — 2001. — Вып. 2. — С. 163—174.
11. Градскова Ю. «Обычная» советская женщина: обзор описаний идентичности / Юлия Градскова. — Москва : Компания Спутник, 2000. — 158 с.
12. Грінченко Г. Усна історія в пострадянських дослідницьких практиках (на прикладі сучасних Білорусі, Росії та України) / Гелінада Грінченко, Ірина Рєброва, Ірина Романова // Український історичний журнал. — 2012. — № 4. — С. 172—187.
13. Женская устная история: Гендерные исследования : в 2-х т. / сост. Андреа Пето. — Т. 1. — Бишкек : Центр издательского развития, 2004. — 304 с.
14. Женская устная история: Гендерные исследования : в 2-х т. / сост. Андреа Пето. — Т. 2. — Бишкек : Центр издательского развития, 2005. — 512 с.
15. Женщины на краю Европы / под ред. Елены Гаповой. — Минск : ЕГУ, 2003. — 436 с.
16. Історія однієї фотографії: спроба самопрезентації / упоряд., ред., вступ. ст. Галина Дацюк. — Київ : Спадщина, 2007. — 224 с.
17. Кісь О. Вивчення досвіду українок-політ'язнів ГУ-ЛАГу: стан досліджень та джерельні ресурси / Оксана Кісь // Гендер та філософія: гендерні студії у філософських науках (22 листопада 2012 р.). Гендер та культурологія: гендерні дослідження феноменів культури (21 лютого 2013) : зб. мат. круглих столів. — Острог : Видавництво Національного університету «Острозька академія», 2013. — С. 50—61.
18. Кісь О. Відновлюючи власну пам'ять: проект «Україна ХХ століття у пам'яті жінок» / Оксана Кісь // Україна Модерна. — 2007. — Т. 11. — С. 266—270.
19. Кісь О. Гендерні аспекти практики усної історичних досліджень: особливості жіночого досвіду, пам'яті і нарації / Оксана Кісь // Суспільні злами і поворотні моменти: макроподії крізь призму автобіографічної розповіді : матеріали Міжнар. наук. конф., [м. Львів] 25—26 вересня 2014 р. / упоряд.: О.Р. Кісь, Г.Г. Грінченко, Т. Пастушенко. — Львів : Інститут народознавства НАН України, 2014. — С. 11—41.
20. Кісь О. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології / Оксана Кісь // Український історичний журнал. — 2012. — № 2. — С. 159—172.

21. Кісь О. Історія України у дзеркалі жіночих дол. Рецензія на книгу [Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття / гол. упорядник Іроїда Винницька. — Львів : Видавництво Львівської Політехніки, 2013. — 836 с.] / Оксана Кісь // Народознавчі зошити. — 2014. — Зош. 2. — С. 422—425.
22. Кісь О. Навчаючи спогадами: жіноча історія у освітньому процесі. [Рецензія на книгу Petö, Andrea and Bertheke Waaldijk (eds.) Teaching with Memories: European Women's Histories in International and Interdisciplinary Classrooms. Galway: Women's Studies Center, National University of Ireland, 2006. — 207 p.] / Оксана Кісь // Схід — Захід. Історико-культурологічний збірник. Вип. 11—12. Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях / під ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. — Харків : НТМХ, 2008. — С. 385—390.
23. Кісь О. Освічена жінка: освіта як цінність та мірило життєвого успіху в автобіографіях жінок України / Оксана Кісь // Ідентичність і пам'ять у пострадянській Україні : монографія. — Київ : Дух і літера, 2009. — С. 337—352.
24. Кісь О. Пережити смерть, розказати невимовне: гендерні особливості жіночого досвіду Голодомору / Оксана Кісь // Українознавчий Альманах. — 2011. — Вип. 6. — С. 101—107.
25. Кісь О. Проблема профанації жіночої історії в Україні. Рецензія на книгу [Богдан Савка. «А смерть їх безсмертям зустріла» : нариси, спогади, документи про участь жіноцтва (...) в національно-визвольній боротьбі ОУН—УПА 40-х — поч. 50-х рр. ХХ ст. — Тернопіль : Джура, 2003. — 332 с.] / Оксана Кісь // Народознавчі зошити. — 2007. — Зош. 5—6. — С. 711—714.
26. Кісь О. Репрезентація етнічної та регіональної ідентичностей в автобіографіях жінок України / Оксана Кісь // Україна Модерна. — 2007. — Т. 11. — С. 85—98.
27. Кісь О. Рецепція радянської влади і незалежності в усних автобіографіях жінок України / Оксана Кісь // Схід — Захід : історико-культурологічний збірник. — Вип. 11—12. — Спеціальне видання: Усна історія в сучасних соціально-гуманітарних студіях / під ред. В. Кравченка та Г. Грінченко. — Харків : НТМХ, 2008. — С. 17—28.
28. Клименкова Т. Феминистские стратегии интервьюирования и анализа данных (По страницам статьи М. Девулт) / Т. Клименкова // Возможности использования качественной методологии в гендерных исследованиях. Материалы семинаров / под ред. М. Мальшевой. — Москва : Московский центр гендерных исследований, 1997. — 134 с.
29. Константинова В. Интерактивное интервьюирование: концепция Энн Оукли / В. Константинова // Возможности использования качественной методологии в гендерных исследованиях. Материалы семинаров / под ред. М. Мальшевой. — Москва : Московский центр гендерных исследований, 1997. — 134 с.
30. Мещеркина Е.Ю. Биографическое интервью: Учебно-методическое пособие / Е.Ю. Мещеркина, Е.Н. Астафьева, О.Е. Кошелева и др. — Москва : Издательство УРАО, 2001. — 87 с.
31. Мещеркина Е. Качественные методы в гендерной методологии / Елена Мещеркина // Гендерный калейдоскоп / под ред. Мальшевой М. — Москва : Изд-во ИСЭПН, 2001. — С. 169—187.
32. Мещеркина Е. Устная история и биография: женский взгляд / Елена Мещеркина // Устная история и биография: женский взгляд / под ред. Е. Мещеркиной. — Москва : Невский простор, 2004. — С. 13—37.
33. Мещеркина Е. Феминистский подход к интерпретации качественных данных: методы анализа текста, интеракции и изображения / Елена Мещеркина // Введение в гендерные исследования. — Ч. 1 / под ред. И. Жеребкиной. — Санкт-Петербург : Алетейя, 2001. — С. 197—237.
34. Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття / гол. упоряд. Іроїда Винницька. — Львів : Видавництво Львівської Політехніки, 2013. — 836 с.
35. Никонова Ольга. Женщины, война и «фигуры умолчания» / Ольга Никонова // Память о войне 60 лет спустя: Россия, Германия, Европа. — Москва : Новое литературное обозрение, 2005. — С. 563—576.
36. Пушкарева Н. Значимость устной истории как вида источника для женской и гендерной истории / Наталья Пушкарева // Актуальные проблемы источниковедения отечественной истории / отв. ред. А.М. Дулов. — Витебск : УО «ВГУ им. П.М. Машерова», 2011. — С. 246—248.
37. Пушкарева Н.Л. Устная история: гендерный аспект / Наталья Львовна Пушкарева // У пошуках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело: Зб. наук. ст. / за ред. Г.Г. Грінченко, Н. Ханенко-Фрізен. — Харків : ТОРГСІН ПЛЮС, 2010. — С. 39—49.
38. Пушкарева Н. Мемуары и автобиографии женщин как исследовательский «полигон» для изучения «женского письма» / Наталья Пушкарева // Е.Р. Дашкова и XVIII век. Традиции и новые подходы / ред. Л.В. Тычинина. — Москва : МГИ им. Е.Р. Дашковой, 2012. — С. 224—241.
39. Пушкарева Н.Л. Від «жіночих студій» до «гендерних досліджень», від історичної фемінології до гендерної теорії / Наталія Пушкарева // Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під ред. Л. Гентош і О. Кісь. — Львів : ВНТЛ-Класика, 2003. — С. 15—45.
40. Пфосер А. [Gradska Yu. Soviet People with Female Bodies. Performing Beauty and Maternity in Soviet Russia the mid 1930s—1960s. — Stockholm : Stockholm University Press, 2007. — 347 p.] / Алена Пфосер // Антропологический форум. — 2010. — № 13. — С. 427—460.
41. Реброва І. Підпілля у роки Великої Вітчизняної війни в пам'яті її учасниць (на матеріалах Північного Кавказу) / Ірина Реброва // Жінки Центральної та Східної

- Європи у Другій світовій війні: Гендерна специфіка досвіду в часи екстремального насильства : зб. наук. статей / за наук. ред. Гелінади Грінченко, Катерини Кобченко, Оксани Кісь. — Київ : Арт-книга, 2015. — С. 171—182.
42. *Реброва И.В.* Женская повседневность в экстремальной ситуации: по материалам устных и письменных воспоминаний женщин о Великой Отечественной войне / Ирина Реброва // Российская повседневность в зеркале гендерных отношений: Сборник статей / отв. ред. и сост. Н.Л. Пушкарева. — Москва : Новое литературное обозрение, 2013. — С. 605—530.
43. *Реброва И.В.* Объективация субъекта: воспоминания женщин о своем участии в Великой Отечественной войне / Ирина Реброва // Женская и гендерная история Отечества: новые проблемы и перспективы. Мат. международной научной конференции. 19—21 июня 2009 г., Петрозаводск. — Москва : ИЭА РАН, 2009. — С. 101—103.
44. *Рождественская Е.* Гендерные особенности воспоминаний / Елена Рождественская // Женщины и мужчины в контексте исторических перемен: Мат. Пятой между. науч. конф. РАИЖИ и ИЭА РАН, 4—7 октября 2012 г., Тверь. — Т. 1. — Москва : ИЭА РАН, 2012. — С. 48—51.
45. *Середа В.* Регіональні особливості історичної ідентичності: гендерний аспект / Вікторія Середа // Вісник Одеського національного університету. — Т. 12. — Вип. 6. Соціологія і політичні науки. — Одеса, 2007. — С. 78—88.
46. *Суковата В.* Гендерна ідентичність і конструювання пам'яті кризових моментів історії: жіночі стратегії виживання / Вікторія Суковата // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. — 2009. — № 2. — С. 67—95.
47. *Суковатая В.* Устные истории, гендерная память и женские стратегии выживания в эпоху сталинизма / Виктория Суковатая // *З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.* — 2010. — № 2 (35). — С. 331—378.
48. *Темкина А.* Новый быт, сексуальная жизнь и гендерная революция / Анна Темкина // Новый быт в современной России: гендерные исследования повседневности / под ред. Елены Здравомысловой, Анны Роткирх, Анны Темкиной. — Санкт-Петербург : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2009. — С. 33—67.
49. *Темкина А.* Сексуальная жизнь женщины. Между подчинением и свободой / Анна Темкина. — СПб. : Издательство Европейского университета в Санкт-Петербурге, 2008. — 376 с.
50. *Темкина А.* Удовольствие в женских автобиографиях: изменение сценария и переопределение сексуальности / Анна Темкина // Гендерные исследования. — Т. 3. — Харьков : ХЦГИ, 1999. — С. 125—150.
51. Усна жіноча історія. Повернення / за ред. Галини Дацюк. — Київ : Жіночий Центр «Спадщина», 2003. — 27 с.
52. Устная история и биография: женский взгляд / под ред. Е. Мещеркиной. — Москва : Невский простор, 2004. — 272 с.
53. *Шутова О.М.* Устная и гендерная история в свете антропологизации историографии / О.М. Шутова // Женщины в истории: возможность быть увиденными: Сб. науч. статей / под ред. И.Р. Чикаловой. — Минск : БГПУ, 2001. — С. 55—74.
54. *Anderson K.* Learning to listen: interview techniques and analysis / Kathryn Anderson, Dana C. Jack // Women's words. The feminist practice of oral history / ed. by S.B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 11—26.
55. *Anderson Kathryn.* Learning to listen: interview techniques and analyses / Kathryn Anderson, Dana C. Jack // The oral history reader / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson. — London ; New York : Routledge, 1998. — P. 157—172.
56. *Anderson K.* Beginnig where we are: feminist methodology in oral history / Kathryn Anderson, Susan Armitage, Dana Jack, Judith Wittner // Feminist research methods. Exemplary reading in social sciences / ed. by Joyce McCarl Nielsen. — San Francisco ; London : Westview Press, 1990. — P. 94—112.
57. *Anderson K.* Beginnig where we are: feminist methodology in oral history history / Kathryn Anderson, Susan Armitage, Dana Jack, Judith Wittner // Oral history review. — 1987. — Vol. 15. — P. 103—127.
58. *Bennett J.M.* Feminism and history / Judith M. Bennett // Gender and history. — 1989. — Vol. 1 (3). — P. 251—272.
59. *Bornat J.* Women's history and oral history: developments and debates / Joanna Bornat, Hanna Diamond // Women's History Review. — 2007. — Vol. 16 (1). — P. 19—39.
60. *Chanfrault-Duchet M.-F.* Narrative structure, social models, and symbolic representation in the life story / Marie-Francoise Chanfrault-Duchet // Women's words. The feminist practice of oral history / ed. by S.B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 77—92.
61. *Devault M.L.* Talking and listening from women's standpoint: feminist strategies for interviewing and analysis / Marjorie L. Devault // Social problems. — 1990. — Vol. 37 (1). — P. 96—116.
62. *Feminism and Methodology. Social Science Issues* / ed. by Sandra Harding et al. — Bloomington, Indiana : Indiana University Press, 1987. — 193 p.
63. *Frontiers: a journal of women's studies.* — 1983. — Vol. 7 (1). Special issue on women's oral history. — 123 p.
64. *Geiger S.* What's so feminist about women's oral history? / Susan Geiger // Journal of Women's History. — 1990. — Vol. 2 (1). — P. 169—182.
65. *Gluck S.B.* What's so special about women's oral history / Sherna B. Gluck // Oral history: an interdisciplinary anthology / ed. by David K. Dunaway, Willy K. Baum. — California : AltaMira Press, 1996. — P. 215—230. — (2nd ed.).

66. *Gluck S.B.* From Parlor to Prison: Five American Suffragists Talk about Their Lives / Sherna B. Gluck. — New-York : Vintage Books USA, 1976. — 285 p.
67. *Gluck S.B.* Rosie the Riveter revisited: women, the war, and social change / Sherna B. Gluck. — Boston : Twayne Publishers, 1987. — 282 p.
68. *Gluck S.B.* What's so special about women? Women's oral history / Sherna B. Gluck // *Frontiers: A Journal of Women's Studies*. — 1977. — Vol. 2 (2). Special issue on women's oral history. — P. 3—13.
69. *Gluck S.B.* Introduction / Sherna B. Gluck, Daphne Patai // *Women's Words. The Feminist Practice of Oral History* / ed. by S.B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 1—5.
70. *Gradskova Y.* «We were very upset if we didn't look fashionable»: Women's beauty practices in post-war Russia / Yulia Gradskova // *Gender, Equality and Difference: From State Socialism to the Postsocialist Era* / ed. by R. Kay. — Glasgow ; London : Palgrave, 2007. — P. 21—40.
71. *Gradskova Y.* How can women's stories about beauty and maternity help us to study Soviet social history of the 1930—1960s? / Yulia Gradskova // *Remembering after the fall of Communism: oral history and (post-) Socialist societies* / ed. by Julia Obertreis and Anke Stephan. — Essen : Klartext Verlag, 2009. — P. 187—201.
72. *Gradskova Y.* Soviet people with female bodies. Performing beauty and maternity in Soviet Russia the mid 1930s — 1960s. / Yulia Gradskova. — Stockholm : Stockholm University Press, 2007. — 347 p.
73. *Harding S.* Is there a feminist method? / Sandra Harding // *Feminism and methodology. Social science issues* / ed. by Sandra Harding. — Bloomington, Indiana : Indiana University Press, 1987. — P. 1—14.
74. *Heilbrun C.* Writing a woman's life / C. Heilbrun. — New York : Ballantine Books, 1988. — P. 11—31.
75. *Holmes J.* Women's talk in public contexts / Janet Holmes // *Discourse Society*. — 1992. — Vol. 3 (2). — P. 131—150.
76. *Interpreting women's lives: feminist theory and personal narratives* / ed. by The Personal Narratives Group. — Bloomington : Indiana UP, 1989. — 274 p.
77. *Jakobs J.L.* Women, genocide and memory: the ethics of feminist ethnography in Holocaust research / Janet L. Jakobs // *Gender and Society*. — Vol. 18 (2). — 2004. — P. 223—38.
78. *Kis O.* (Re) Construting the Ukrainian women's history: actors, agents, narratives / Oksana Kis // *Gender, politics and society in Ukraine* / ed. by Olena Hankivsky and Anastasiya Salnykova. — Toronto : University of Toronto Press, 2012. — P. 152—179.
79. *Kis O.* Biography as a political geography: patriotism in the Ukrainian women's life stories in Ukraine / Oksana Kis // *Mapping difference: the many faces of women in Ukraine* / ed. by Marian J. Rubchak. — London : Berhahn Books, 2011. — P. 89—108.
80. *Kis O.* Defying Death: Women's experience of the Holodomor, 1932—33 / Oksana Kis // *ASPASIA. International yearbook of Central, Eastern and Southern European women's and gender history*. — 2013. — Vol. 7. — P. 42—67.
81. *Kis O.* Telling the untold: representations of ethnic and regional identities in Ukrainian women's autobiographies / Oksana Kis // *Orality and Literacy: Reflections across Disciplines* / ed. by Keith Carlson, Natalia Khanenko-Friesen, and Kristina Fagan. — Toronto : University of Toronto Press, 2011. — P. 280—314.
82. *Klein R.D.* How to do what we want to do: thoughts about feminist methodology / Renate D. Klein // *Theories of women's studies* / ed. by G. Bowles, R.D. Klein. — London : Routledge, 1983. — P. 90—105.
83. *Leydesdorff S.* Introduction / Selma Leydesdorff, Luisa Passerinin, Paul Thompson // *International yearbook of oral history and life stories*. — Vol. 4. Gender and memory / ed. by S. Leydesdorff, L. Passerinin, P. Thompson. — Oxford : Oxford University Press, 1996. — P. 1—16.
84. *Leydesdorff S.* Gender and the categories of experienced history / Selma Leydesdorff // *Gender and history*. — 1999. — Vol. 11 (3). — P. 597—611.
85. *Ludvig A.* Differences Between women? Intersecting Voices in a Female Narrative / Alice Ludvig // *European journal of women's studies*. — 2006. — Vol. 13 (3). — P. 245—258.
86. *Mies M.* Towards a methodology for feminist research / Maria Mies // *Theories of Women's Studies* / ed. by G. Bowles, R.D. Klein. — London : Routledge, 1983. — 277 p.
87. *Mies M.* Towards a methodology of women's studies / Maria Mies // *Institute of social studies. Occasional Papers*. — 1979. — Vol. 77. — 23 p.
88. *Minister K.* A Feminist frame for the oral history interview / Kristina Minister // *A feminist frame for oral history interview* // *Women's words. The Feminist practice of oral history* // ed. by S.B. Gluck, D. Patai. — London : Routledge, 1991. — P. 27—41.
89. *Oakley A.* Interviewing women / Ann Oakley // *Doing feminist research* / ed. by Helen Roberts. — New York ; London : Routledge, 1981. — P. 30—61.
90. *Passerini L.* Women's personal narratives: myths, experiences and emotions / Luisa Passerini // *Interpreting women's lives: feminist theory and personal narratives* / ed. by The Personal Narratives Group. — Bloomington : Indiana University Press, 1989. — P. 189—197.
91. *Passerini L.* A memory for women's history: problems of method and interpretation / Luisa Passerini // *Social science history*. — 1992. — Vol. 16 (4). — P. 669—692.
92. *Petö A.* Foreword / Andrea Peto, Berteke Waaldijk // *Teaching with memories: European women's histories in international and interdisciplinary classrooms* / ed. by Andrea Petö, Berteke Waaldijk. — Galway : Women's Studies Center ; National University of Ireland, 2006. — P. 1—17.

93. Reinharz Shulamith. Feminist oral history / Shulamith Reinharz // Reinharz Shulamith. Feminist methods in social research. — New York ; Oxford : Oxford University Press, 1992. — P. 126—144.
94. Sangster J. Telling our stories: feminist debates and the use of oral history / Joan Sangster // The oral history reader / ed. by Robert Perks and Alistair Thomson. — London and New York : Routledge, 1998. — P. 87—100.
95. Stacey J. Can there be a feminist ethnography? / Judith Stacey // Women's Studies International Forum. — 1988. — Vol. 11 (1). — P. 21—27.
96. Teaching with Memories: European women's histories in international and interdisciplinary classrooms / ed. by Andrea Petö, Berteke Waaldijk. — Galway : Women's Studies Center ; National University of Ireland, 2006. — 207 p.
97. To look at life through women's eyes: women's oral histories from the former Soviet Union / ed. by Andrea Petö ; Network women's program — New York : Open Society Institute, 2002. — 35 p.
98. Women writing women: the frontiers reader / ed. by Patricia Hart, Karen Weathermon, Susan Hodge Armitage. — Lincoln : University of Nebraska Press, 2006. — 277 p.
99. Алексєвич С. Голоса страны Утопия [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.alexievich.info/izdanija.html>.
100. Дацюк Г. «Мої героїні прожили складне життя, але жодна не розчарувалася» Журналістка Галина Дацюк — про усну історію та зв'язок поколінь // День [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://incognita.day.kiev.ua/moyi—geroyini—prozhili—skladne—zhittya.html>.
101. «Женщины. Память. Война»: Проект Центра гендерных исследований Европейского Гуманитарного Университета [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://wmw.gender-ehu.org/>.
102. У Львові презентували книжку «Незвичайні долі звичайних жінок. Усна історія ХХ століття» // Меморіальний музей тоталітарних режимів «Територія терору» [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://territoryterror.org.ua/uk/museum/news/details/?newsid=361>.
103. Терещук Г. Операція «Вісла» у спогадах українських жінок // Радіо Свобода [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/24520673.html>.
104. Українська асоціація усної історії [електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://oralhistory.com.ua/novini/conferenses/>.
105. Яців А. Марія Паньків у «Львівській політехніці» // Міжнародний інститут освіти, культури та зв'язків з діаспорою [електронний ресурс]. — Режим доступу: http://miok.lviv.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=652:-q-q-140312&catid=15:2010-03-10-15-49-51&Itemid=63.

Оксана Кісь

УСНА ЖІНОЧА ІСТОРІЯ ЯК ФЕМІНІСТСЬКИЙ ПРОЕКТ: ЗАХІДНІ ТЕОРІЇ, ПОСТРАДЯНСЬКІ КОНТЕКСТИ, УКРАЇНСЬКІ ПРАКТИКИ

Представлено критичний огляд основних методологічних дискусій щодо цілей та особливостей використання усної історії в межах феміністських студій Західної Європи та Північної Америки від 1970-х рр. донині. Охарактеризовано основні тенденції розвитку усної жіночої історії як нової дослідницької ділянки у постсоціалістичних країнах. Особливо увагу також приділено становленню усної жіночої історії в Україні.

Ключові слова: усна жіноча історія, феміністські студії, жіноча історія, Україна.

Оксана Кісь

УСТНАЯ ЖЕНСКАЯ ИСТОРИЯ: ЗАПАДНЫЕ ТЕОРИИ, ПОСТСОВЕТСКИЕ КОНТЕКСТЫ, УКРАИНСКИЕ ПРАКТИКИ

Представлен критический обзор основных методологических дискуссий по поводу целей и специфики использования устной истории в рамках феминистских исследований Западной Европы и Северной Америки от 1970-х гг. до нынешнего дня. Освещены основные тенденции развития устной женской истории как новой области познания в постсоциалистических странах. Особое внимание также уделено формированию устной женской истории в Украине.

Ключевые слова: устная женская история, феминистские исследования, женская история, Украина.